

אלכסנדר הרצן

עשור מופלא (ה)

ישעיה ברלין

הפקיד אותה על משק ביתו, וקרא את בנו בשם הרצן, להעיד כביכול שהוא ילד-לבבו, אלא שלא נולד באורח חוקי ולפיכך אינו זכאי לשאת את שמו.

העובדה שהרצן לא נולד בנישואים כשרים היתה לה מן הסתם השפעה ניכרת על אופיו ואפשר שעשתה אותו מרדני יותר ממה שהיה עלול בלעדיה. הוא קיבל חינוך של בן אצילים צעיר ואמיד, הלך לאוניברסיטה של מוסקבה ושם נתגלה טבעו המקורי והסוער. הוא נולד בדורים של "אנשים מיותרים", כפי שהיו קרויים ברו-סיה, האנשים שבהם הרבו כל כך לעסוק הרו-מנים הראשונים של טורנגיב.

אנשים צעירים אלה יש להם מקומם המיוחד בתולדות התרבות האירופית במאה התשע-עשרה. הם שייכים למעמד אנשים שהם אצילים מלידה אלא שנתפסים לאורח מחשבה ומעשה חפשי וראדיקאלי יותר. יש משהו מצודד ביותר באנשים אלו ששמרו כל ימיהם את נימוסיו וסגנון חייו של הווי תרבותי ומעודן. אנשים אלה מקיימים חירות אישית מיוחדת במינה, שספונטניות ורום-מעלה חוברו בה. רוחם מקיף אפקים רחבים ונדיבים, ומגלה מין עליצות אינטלקטואלית מיוחדת שהיא פרי חינוך אריסטוקרטי. עם זה עומדים הם מבחינה רוחנית לימין כל דבר חדש, מתקדם, מרדני, צעיר, בלתי מגוסה, מתקדם ומתהווה, לימין הים הפתוח בין אם יש ובין אם אין יבשה מעבר לו. עם טיפוס זה נמנות דמויות ביניים אלו, כגון מיראבו, צ'ארלס גיימס פוקס, פרנקלין רוזוולט, שמשכנן סמוך לגבול ה-מפריד בין הישן והחדש, בין מתק החיים שקצם קרב ובא ובין העתיד המסוכן שהם עצמם טורחים הרבה להביאו לעולם.

ב.

מחומר זה קורץ הרצן, באבטוביאוגרפיה שלו הוא מתאר כיצב חש אדם כמוהו בתוך חברה נחמנית, שבה לא היה לו לאדם כל סיכוי להשתמש בכשרונותיו הטבעיים, מה היה פירושו של דבר להתפעל מרעיונות חדשים שהיו זורמים מכל צד,

אלכסנדר הרצן הוא הסופר הפוליטי הרוסי המרהיב ביותר במאה התשע-עשרה. אין ביוגרפיות טובות עליו — אולי משום שהאבטוביאוגרפיה שלו היא מלאכת-מחשבת ספרותית גדולה. מכמה בחינות היא דומה ל"שירה ואמת" של גיטה. שכן אין זו אסופת זכרונות אישיים לגמרי עם הרהורים מדיניים. הרי זו מזיגה של פרטים אישיים, תיאור החיים המדיניים והחברתיים בארצות שונות, תיאור דעות, אישים והשקפות, פרשת נעוריו ושחר בגרותו של המחבר ברוסיה, מסות היסטוריות, ציורי מסעות באירופה, צרפת, שוויצריה, איטליה, פאריס ורומא בימי מהפכות 1848 ו-1849 (האחרונים אין כמותם, והן התעוררות האישיות המעולות ביותר על מאורעות אלה שיש ברשותנו), דיונים במנהיגים הפוליטיים ובמטרותיהן של מפלגות שונות. וכל זה משובץ בשלל הערות ופירושים, התבוננויות חריפות, לעתים מרות ביותר, שרטוטי אישים, תאורי אופיים של עמים, ניתוחי עובדות כלכליות וחברתיות, דיונים והערות בעתידה ובעברה של אירופה ובתקוותיו וחששותיו של המחבר עצמו בנוגע לרו-סיה; ומשולב בזה סיפור הטראגדיה האישית של הרצן, שהוא אולי ההתגלות הבלתי רגילה ביותר של אדם רגיש ואניידיעת שנכתבה מאז ומעורלם למען הרבים.

אלכסנדר איואנוביץ הרצן נולד במוסקבה בשנת 1812, זמן לא רב לפני כיבוש העיר על ידי נפוליאון, כבנו הבלתי חוקי של איואן יעקבלב, רוסי בן-טובים ובעל-בעמיו, שמוצאו מאחת השלוחות של משפחת רומאנוב, אדם קודר, קשה, שתלטן, דגול ובן-תרבות שהתעמר בבנו, אהבו אהבה עמוקה, מירר את חייו והשפיע עליו השפעה עצומה מתוך משיכה ודחיה גם יחד. אמו עמליה האג היתה מטרונת גרמנית רכה מיטוטגארט, בתו של פקיד נמוך. איואן יעקבלב פגש אותה באחד ממסעותיו בחוף-לארץ אך מעורלם לא נשא אותה לאשה. הוא הביאה למוסקבה,

* זהו הפרק האחרון בסדרת מאמריו של ישעיה ברלין שפירסמנו ב"מולד". המאמרים הקודמים הופיעו בחוברות 85, 86, 88, 91, 94.

ארצו. חרדה זו היתה מלווה אותו כל ימיו. היא שעשתה אותו אולי לגדול הפובליציסטים האי-רופיים בזמנו, האיש אשר הקים ראשונה את העיתונות החפשית, האנטי-צאריסטית בלשון הרוסית, ובכך הניח יסוד לתעמולה המהפכנית בארצו.

בכתב-העת המפורסם שלו שקרא לו "הפעמון" הוא דן בכל דבר שנראה לו אקטואלי. הוא הרוסי קיע, הוכיח, הטיף, הלעיג, מין וולטאר רוסי של אמצע המאה התשע עשרה. הוא היה עתונאי גאוני, ומאמריו הכתובים בברק עליצות ואש תשוקה, אף שהיו אסורים רשמית, היו נפוצים ברחבי רוסיה, כשקוראיהם רדיקלים ושמרנים כאחד. הצאר עצמו, היו אומרים, קרא בהם; אין ספק כי כמה מפקידיו עשו כן; ובשיא פרסומו השפיע הרצן השפעה של ממש בתוך רוסיה גורפה — חזיון שלא נשמע כמוהו לגבי מהגר פוליטי — על ידי בקורתו וניתוחיו, ועל הכל על ידי פנייתו אל רגש הליבראליזם שלא גוע כליל אפילו בלבנה של הביורוקרטיה הצארית, על כל פנים בשנות החמישים והששים.

ג.

להבדיל מרבים המגלים עצמם או על גבי הנייר או על דוכן הנואמים, היה הרצן בעל שני חה מצודד. התאור המשובח ביותר לדמותו מצוי בספר שעל שמו נקראה סידרת מאמרים זו "העשור המופלא" מאת ידידו אניאנקוב. הוא נכתב כעשרים שנה אחרי המאורעות המתוארים בו. "עלי להודות (כותב אניאנקוב) שהייתי נבוך ונרגש בשעת פגישתי הראשונה עם הרצן — מוח יוצא מגדר רגיל זה שהיה קופץ מענין לענין במהירות שלא תיאמן, בשאר-רוח וברק בלי שיעור; שידע למצוא בנטית שיחתו של פלוני, באיזה מקרה פשוט, או באיזה רעיון מופשט, או תו קו חיוני שיש בו משום ביטוי חיות. היה בו כושר מפליא להקביל לפתע, באורח לא-צפוי, דברים שונים ומשונים, ומתת זו היתה לו בשפע, שפע הניזון מכוח התבוננות דק מן הדק ואוצר ידיעות אנציקלופדיות. הגיע דבר זה לידי כך שלבסוף היו שומעיו נדהמים ותשושי כוח משפע הברקותיו והמצאותיו שאין להם שיעור, מין עושר רוחני מופלא שהתמיה ושבה לבם של שומעיו.

אחרי בלינסקי הנלהב אך המחמיר בלי רחם, היתה שיחתו של הרצן, הנוצצת ברוב חליפותיה

מטכסטים קלאסיים ומן האוטופיות הישנות של המערב, מן המטיפים הסוציאליים הצרפתיים והפילוסופים הגרמניים, מספרים, כתבי-עת ושיחות שבאקראי, ולזכור בכל עת תמיד כי סביבתך שבה אתה חי הופכת להבל ורעות-רוח כל חלום להקים בארצך שלך את המוסדות המתונים והבלתי מסוכנים שנקבעו זה כבר בחיי המערב ה-תרבותי.

דבר זה הביא בדרך כלל לאחת משתי תוצאות: או שבעל ההתלהבות הצעיר היה מתפשר עם המציאות ונעשה בעל אחווה הוזה, מיואש במקצת, היושב באחוזתו, הופך בכתבי-עת רציניים המגיעים מפטרבורג ומחוץ לארץ, ומכניס למשקו כפעם בפעם קצת מכשירים חקלאיים חדשים, או איזו המצאה אחרת שצדה את לבו באנגליה או בצרפת (בעלי התלהבות אלה התווכחו בלי סוף על הצורך בשינוי זה או אחר, אך תמיד מתוך הרהור נוגה ששום דבר לא יוכל להיעשות ולא ייעשה); או שהיה שוקע במין דכאון או טמטום או יאוש חריף, נעשה ניברוטיקן המכלה עצמו, אישיות הרסנית המרעילה לאט את עצמה ואת החיים אשר סביבה.

הרצן גמר אומר להימלט משתי הסכנות הללו. נחרצה היתה החלטתו ששום איש לא יוכל לומר עליו כי לא עשה דבר בעולם, שלא גילה כל התנגדות וכרע תחתיו. בשעה שהיגר סופית מרוסיה בשנת 1847 היה הדבר כדי להתמסר לחיים של פעילות, חינוכו היה דילטאנטי. כרוב בני האצילים הצעירים נתחנך להיות הכל-בכל לכל אדם, להתבונן בבחינות מרובות מדי של החיים, משיוכל להתרכז במדה מספקת בפעילות אחת ומסרימת, בתכנית אחת קבועה.

הרצן ידע זאת היטב. הוא מדבר בגעגועים על מזלם הטוב של אלה הנכנסים בבטחה ובשופי למקצוע קבוע ואין דעתם מוסחת על ידי הברירות המרובות לאין שיעור אשר לפני אנשים צעירים מחוננים ולעתים אידיאליסטיים שלמדו יותר מדי, יש להם אמירות יותר מדי, יש להם אפשרויות מרובות מדי לעשות יותר מדי דברים, ושלפיכך הם מתחילים בדבר אחד ומגיעים לידי שעמום וחוזרים ומתחילים בדבר חדש וסופם מאבדים כל דרך ונסחפים ללא מטרה ואינם משיגים דבר. זה היה ניתוח עצמי אופייני ביותר, רצוף אידיאליזם של הדור הרוסי שינק מרגש-אשמה כלפי "העם". הרצן היה חרד ומלא תשוקה לעשות דבר של ערך לדורות למענו ולמען

הולידו תדיר מבוכה ואי-הבנה בינו לבין ידידיו, ולעתים גם מריבות וסצינות. אבל דוקא בכור זה של ויכוח, בשלהבותיו, היתה נבחנת ואף מתחזקת — תחת להתפורר — מסירותם של אנשים אליו, וכך היה עד עצם יום יציאתו לאירופה. בכל מה שעשה וחשב הרצן בתקופה זו לא היה אף זכר למשהו כוזב, לרגש זדוני שלידתו במחשך, לתחבלנות או בוגדנות. אדרבה, כל עצמו היה תמיד לפניך, בכל אחד מדיבוריו ומעשיו.

והיתה עוד סיבה שהביאה אותך לסלוח לו לפעמים אפילו עלבונות, סיבה שתיראה אולי בלתי מתקבלת על הדעת למי שלא הכירו. עם כל שכלו הגאה והעז היה להרצן אופי רך לגמרי, חביב וכמעט נשיי. מתחת למראית החמורה של הספקן, הסאטיריקן, מתחת למעטה הומור לא כבוש כלל, נטול כל טקסיות, היה שוכן לב ילד. היה בו חן מזור במינו, זויתי, מין רוח זוייתי, אך הוא היה מוענק ביחוד לאלה המתחילים, המחפשים משהו, לאנשים המנסים את כוחם. הם מצאו מעוז וביטחה בעצתו. הוא שיתף אותם שיתוף אינטימי ביותר בו ובמחשבותיו — דבר שבכל זאת לא מנע אותו לפעמים מהזקק לכל מלוא כוחו המנתח והמהרס לשם ניסויים פסיכולוגיים מכאיבים ביותר על אותם האנשים עצמם ובה בשעה עצמאם.

ציור חי ואוהד זה עולה בקנה אחד עם התיאורים שהניחו לנו טורגנייב, בלינסקי ואחרים מבין ידידי הרצן. הוא מקבל אישור על הכל מן הרושם שמתרשם הקורא עם קריאת הפרוזה שלו, מסותיו או זכרונותיו האבטוביוגרפיים, המכונים בשם "העבר שלי, והרהורים". רושם זה אינו נמסר אפילו על-ידי דבריו המסורים של אנינקוב.

ד.

הגל היה, כמוכן, המשפיע העיקרי על הרצן בימי היותו תלמיד באוניברסיטה של מוסקבה, כשם שהיה המשפיע העיקרי על כל המשכילים הרוסים הצעירים בזמנו. אך אם היה היגליני אדוק למדי בראשיתו, הרי הפך את ההגליניות שלו למשהו מיוחד, אישי, שונה מאוד מן המסורת העיונית שבני זמנו, הציניים שבהם והנוקדנים שבהם, הסיקו מאותה דוקטרינה מחזלת.

דומה כי מה שקיבל מהגל בעיקר היה האמונה ששום תיאוריה או דוקטרינה מסוימת, שוב סייבור אחד של החיים, ועל הכל שום סכימה פשוט-

והפרדוכסית ומרגיזה לעתים, אך המלאה תמיד פיקחות להפליא, תובעת מכל אלה שהיו במחיצתו לא רק התעניינות, אלא ריכוז נמרץ, עירנות מתמדת, משום שתמיד היה עליך להיות מוכן להשיב מניה וביה. ומצד אחר, הרי שום דבר זול או נקלה לא היה יכול לעמוד אף במחצית השעה של מגע עמו. כל יומרות, כל התנפחות, כל שחצנות נוקדנית, פשוט ברחו מפניו או נמסו כדונג מפני אש. הכרתי אנשים, רבים מהם הקרויים אנשים רציניים ומעשיים, שלא יכלו לסיבול נוכחותו של הרצן. מצד אחר היו שהעריצוהו הערצה עיוורת ולוהטת ביותר.

היה לו כשרון טבעי לביקורת — כושר בלתי מצוי להוקעת הצדדים האפלים שבחיים. והוא גילה קו זה במוקדם מאד, בתקופה המוסקבאית של חייו שעליה אני מדבר. אף אז היה רוחו של הרצן מרדני ובלתי ניתן לריסון, מלא בוז אורגני לכל דבר שנראה לו כדעה מקובלת שנתקדשה על ידי שתיקה כללית בנוגע לאיזו עובדה שלא נבדקה. במקרים כאלה היו כוחות שכלו העמוקים, הטורפים, עולים ומתגלים ברוב שניותם ובכל תחבולותיהם.

הוא חי במוסקבה, לא-נודע לציבור עדיין, אך בחוג מכריו יצא לו שם כמסתכל שנון ומסוכן בידידיו. מה שלא היה ידוע אז (אף שאי אפשר היה להסתירו כליל) הוא שהיו לו מעין תיקים חשאיים, פרוטוקולים סודיים ופרטיים משלו, על ידידיו היקרים ביותר, בתוך רשות-היחיד של מחשבותיו. אנשים שעמדו לימינו מלאי תום ואימון, היו תמהים תדיר וגם נרגזים כיון שנתקלו בצד זה או אחר של פעילות זו — הפעילות החשאית — של רוחו. וראה זה פלא, הרצן צירף זאת עם יחסים עדינים ואוהבים ביותר למקור-ביו, אם כי גם הם לא נמלטו מניתוחיו החריפים. דבר זה מוסבר על ידי צד אחר באופיו. כמו לא-זן את מנגנונו המוסרי, ראה הטבע לנטוע בנפשו אמונה אחת עשויה לבלי חת, נטייה אחת שאין לנצחה. הרצן האמין ברחשו האצילים של הלב האנושי. ניתוחו היה עומד בדומיה ביראת-כבוד בפני הרחשים האינסטינקטיביים של האורגניזם המוסרי כאמת היחידה הבלתי מפוקפקת של חיים. הוא התפעל מכל דבר שראה אותו כחש-לב אצילי או נלהב, אפילו כשהיה מוטעה; ולעולם לא היה מתקלס בו.

משחק אמביוואלנטי ורבי-ניגודים זה של טוב-עו — חשדנות וכפירה מזה ואמונה עיוורת מזה —

הגשמה מלאה ובמידה שזה, הרי אין לזנוח כליל לא את זה ולא את זה; רק כך אפשר להביא בני אדם לידי הבנת חיים מעמיקה יותר — מאשר בהדבקותם ללא סייג באחד משני הקצוות הללו. אידיאל זה של הרחק, מתינות, פשרה, אוביק-טיביות נטולת יצרים, שהטיף לו הרצן בתקופה ראשונה זו, היה משהו בלתי מתישב עם מזגו. ואמנם זמן במה לאתר כך הרי הוא פורץ בשיר תרועה לעמדה חד-צדדית. "יודע אני", אומר הוא, "שהדבר לא יתקבל יפה. יודע אני שיש גישות מסוימות שאינן מקובלות בחברה טובה, בדומה לאנשים שהיו בבית הסהר או שהעטו חרפה על עצמם באיזה אופן מחריד. יודע אני כי ההעדפה החד-צדדית אינה דבר שרואים בעין יפה. ואף על פי כן, לא אמר איש מעולם דבר שראוי לאמרו אלא אם העדיף העדפה עמוקה וקנאית".

ה.

זאת ההכרה היסודית המבצבצת ועולה בת-קופה זו, ושהוא מפתחה כל ימיו בכוח דמיון ושירה מופלא (במתכוון אני אומר שירה — כפי שאמר דוסטויבסקי בצדק: הרצן, תאמר עליו מה שתאמר, מכל מקום היה משורר רוסי); כל נסיון להסביר את ההתנהגות האנושית על ידי הפש-טה — או להקדישה לשירותה של הפשטה — ות-הא זו ההפשטה הנשגבה ביותר (הצדק, הקידמה, האומה), אפילו כשהיא יוצאת מפי אלטרואיסטים ללא דופי כגון מאצ'יני או לואי בלאן או מיל, תמיד סופו דיכוי וקרבות-אדם. בני האדם אינם פשוטים למדי, חיי אנוש ויחסיהם הם מורכבים מדי בשביל נוסחאות ופתרונות חלקים, והנסיון לסגל בני אדם לסכימה רציונלית לאור אידיאל עיוני, סופו תמיד הטלת-מום איומה ביצורי-אדם, חיתוך אבר מן החי מבחינה פוליטית. הת-הליך מגיע לשיאו בשחרורם של מעטים במחיר שעבודם של רבים, והעלאת עריצות חדשה, ואף כעורה יותר, במקום העריצות הישנה — כגון כפיית השעבוד שבסוציאליזם אוניברסאלי, בר-פואה למכת השעבוד של כנסית רומא האוניבר-סאלית.

בכתבי הרצן מצוי דו-שיח טיפוסי בינו לבין לואי בלאן, הסוציאליסט הצרפתי שהיה מכובד עליו מאוד, ודו-שיח זה מראה באיזו קלות הביע הרצן לא אחת את הכרותיו העמוקות ביותר. השיחה היתה בלונדון בראשית שנות החמישים. לואי בלאן אומר להרצן כי החיים האנושיים הם

טה בנוייה ומאוזחת — לא מיסודו של המיכניזם הצרפתי מהמאה השמונה-עשרה, לא מיסודה של הרומנטיקה הגרמנית מהמאה התשע עשרה, לא חזונות האוטופיסטים הגדולים סן-סימון, פורייה, אוון, ולא התוכניות הסוציאליסטיות של קאבה או לאָרו או לואי בלאן — אין בה משום פתרון אמיתי לבעיות ממשיות. הוא היה ספקן — ולו גם משום שהאמין (בעקבות היגל או שלא בעיק-בותיו) כי תשובה פשוטה או סופית לבעייה אנושית אמיתית כלשהי בגדר הנמנע היא; שאם שאלה כלשהי היא רצינית ונוקבת, הרי התשובה אי אפשר שתהא חדה וחלקה. מכל מקום, אי אפשר שתהא מכלול מסקנות סימטריות המוסקות היסק דידוקטיבי מסדרה של מושכלות ראשוניים. חוסר-אמונה זה תחילתו במאמרים הראשונים הנשכחים של הרצן שכתב בראשית שנות האר-בעים על מה שהוא קורא דילטאנטיות ובודיהיזם במדע. שם הוא מבחין בשני סוגים של אישיות רוחנית, ששניהם הוא פוסל. אחד הוא החובב האַקראי, שלעולם אינו רואה את העצים מפני היער; המפחד פחד-מות, כך אומר לנו הרצן, לאבד את אישיותו הסגולית מתוך התעסקות נוקדנית יותר מדי בעובדות ממשיות ומפורטות, ולפיכך הוא מרפרף תמיד על פני השטח בלי לפתח את הכושר לידיעה אמיתית; המתבונן בעובדות כביכול מבעד למין טלסקופ, וסוף שה-דבר המגיע לכלל גילוי הוא מיני הכללות עצו-מות ומצלצלות השטות באויר כעין כדורים פורחים.

סוג הלומד האחר — הבודהיסט — הוא האיש הנמלט מפני היער אל ההשתקעות הקדחתנית בעצים; הנעשה חוקר שקדני באיזו סוגיה זעירה של עובדות מבודדות שהוא מתבונן בהם מבעד למיקרוסקופים בעלי עצמה גדולה יותר ויותר. אף שאדם כזה אפשר יהא בקי מאין כמוהו באחד מענפי הדעת, הרי כמעט תמיד — וביחוד אם הוא גרמני (וכמעט כל עקיצותיו מכוונות כלפי הגרמנים השנואים, וזה למרות העובדה שהיה גרמני למחצה לעצמו) — כמעט תמיד הוא נע-שה מכביד ומשעמם, מנופח ופלישתרי, ודוחה בתור אדם.

בין הקטבים הללו צריך למצוא איזו פשרה, והרצן חשב שאם אדם לומד את החיים באופן מפוכח ואוביקטיבי, אפשר לו אולי ליצור מין מתה, מין פשרה דיאלקטית, בין שני אידיאלים הפוכים אלו; שאם אף אחד מהם אינו ניתן ל-

שעל דגלה המלים הצנועות "קידמת העתיד"? מטרה שהיא רחוקה לאין שיעור אינה מטרה כלל, היא תרמית. מטרה צריך שתהא קרובה יותר — לכל הפחות שכר-העובד או הנאתו בעבודה שהוא עובד. כל תקופה ותקופה, כל דור ודור, כל נפש ונפש, יש להם נסיונם שלהם, ואגב-הילוך תצמחנה תביעות חדשות, שיטות חדשות".

הוא ממשיך ואומר:

"מטרתו של כל דור צריכה להיות הוא עצמו. הטבע לא זו בלבד, שלעולם אינו עושה דור אחד אמצעי להשגת איזו מטרה בעתיד; אין הוא דור אג לעתיד כלל. כמו קליאופטרה מוכן הוא להמס את הפנינה ביין למען הנאת-רגע. אילו הייתה האנושות צועדת ישר לקראת איזו תוצאה, הרי לא היתה היסטוריה בנמצא, אלא היה רק הגיון. חייב אדם לסדר את החיים כמיטב יכולתו — אין ליברטו. אילו התנהלה ההיסטוריה על פי ליברטו מותקן, היא היתה מאבדת כל ענין, היתה נעשית מיותרת, משעממת, מגוחכת. אנשי-השם היו יורדים לדרגת גיבורים הטופפים בסך על פני בימה. ההיסטוריה היא כולה אימפרוביזציה, כולה רצון, כלה עשייה מניה וביה, אין לך גבולות, ואין לוחות-זמנים, ואין מורי-דרך. כל מה שיש בנמצא הוא תנאים מיוחדים, ואי-רצון קדוש, זרם החיים על שפע אֶתגרו ללוחמים שבוואו וינסו כוחם, שילכו אל אשר לבם חפץ, אל אשר אין דרך שמה; ומקום שאין דרך, הגניוס שלהם יפלט נתיב".

אבל מה אם ישאל השואל, "נניח שפתאום יקיץ הקץ על כל זה? נניח שכוכב-שביט יפגע בנו וישים קץ לחיים עלי אדמות? האם לא תהא ההיסטוריה חסרת-פשר? כלום יסתיימו כל הדיבורים הללו בלא-כלום? האם לא יהא זה לעג אכזרי לכל מאמצינו, לכל הדם והזיעה והדמעות, אם כל זה יסתיים באיזה אופן אלים, פתאומי, בלתי-מוסבר, על ידי איזה מאורע מסתורי שאינו מוסבר כלל?" הרצן משיב כי החשוב ביותר אורח זה מגיע לזולות מחשבה, זולות של מיספר גרידא, מותו של יצור-אדם יחיד אינו מופרד וחסר-פשר פחות ממותו של כל המין האנושי; הרי זה מסתורין שאנו מקבלים; אם רק נכפילנו במידה עצומה ונשאל "נניח שימותו מיליוני בני אדם?", לא ייעשה הדבר מיסתורי יותר או איום יותר.

"כטבע, כנפש האדם, רדומים אפשרויות ו-

הובה חברתית גדולה, שהאדם חייב להקריב עצמו לחברה.

"מדוע?" שאלתי פתאום. "מה כוונתך, מדוע?" אמר לואי בלאן. "הרי כל תכליתו ויעודו של האדם הוא טובתה של החברה, האין זאת?" "אווה, אך זו לא תושג לעולם אם כל אחד יקריב קרבנות ואף אחד לא יינהג". "אתה משתעשע במילים". "אין זה אלא ערפול המוחין של ברבר", אמרתי צוחק.

בשיחת-אקראי בדותה זו מבליע הרצן את עקרונות המרכזי — שתכלית החיים היא החיים עצמם, שהקרבת ההווה לעתיד מעורפל ובלתי משוער הוא מין אשלייה המחריבה כל מה שהוא בעל ערך באדם ובחברה — קרבן-חינם של יצורי-אדם חיים על מזבח הפשטות מושגבות.

הרצן סולד מעצם מהותם של הדברים שמטיפים להם כמה מן המוכשרים והטהורים שבאנשי זמננו, ביחוד סוציאליסטים ותועלתנים, היינו שיש לקבל דין יסורים רבים ועצומים בהווה למען למות כדי שמליונים יהיו מאושרים — קריאות-קרב וסיסמות שהיו שגורות אף בימים ההם, ושהרבינו לשמוע מאז ועד היום. ההנחה שיש עתיד מזהיר, הגננו לאנושות, בערבותה של ההיסטוריה, ושהוא מצדיק אכזריות שאין כמוה בהווה — חוץ-אחרית-ימים פוליטי זה, המבוסס על האמונה בקידמה בלתי-נמנעת, נראה לו כמין דוקטרינה פאטאלית המכוונת נגד עצם החיים האנושיים.

גילוי-הדעת העמוק והמזהיר ביותר של הרצן בנושא זה מצוי בספר מסותיו "מן החוף האחר", שנכתבו כמצבת-זכרון לאכזבתו ממהפכות 1948 ו-1849. מלאכת-מחשבת פולמוסית זו היא וידו ייווצאתו הפוליטית של הרצן. נעימתה ותוכנה ניכרים יפה בפיסקה נודעת זו:

"אם הקידמה היא המטרה, למי איפוא אנו עמלים? מי הוא מולך זה, שבהתקרב אליו העמלים, הרי תחת לגמול להם כגמולם, הוא נרתע לאחוריו, ובתור נחמה להמונים המיוגעים, התשושים והאבודים הוועקים "אנחנו ההולכים למות מברכים אותך", יכול הוא רק להשיב תשובת-לעג כי הכל יהא טוב ויפה עלי אדמות לאחר מותם. האמנם רצונכם לדון בני-אדם חיים היום לתפקיד הנוגה של קאריאטידות המחזיקות על כתפיהן דיוטה, שאחרים ירקדו עליה באחד הימים? לתפקיד של שכירי אניות-עבדים הגוררים, שקועים עד לכרכיהם ברפש, אסדה

ועוד:

"אל תלך שולל אחרי קטיגוריות שאינן כשרות לצוד את זרם החיים. מה היא המטרה שאתם (כוונתו למאציני והליבראלים והסוציאליסטים) מבקשים, אותה מטרה פרמננטית? תוכנית? פקודה? מי מחוללה? למי ניתנה הפקודה? האם דבר בלתי-נמנע הוא? אם כן הרי אנו בובות גרידא. האם בני-חורין אנו מבחינה מוסרית או גלגלים במכונה? הייתי מעדיף לחשוב על החיים ולפיכך על ההיסטוריה, כמטרה שזוהי, ולא כאמצעי למשהו אחר."

וגם זה:

"האמנם מטרת הילד היא לגדול פשוט משום שהוא גדל? לא. מטרת הילד היא לשחק, ליהנות, להיות ילד; משום שאם גלך בקו השיקול האחר, הרי מטרת כל החיים היא מוות."

3.

זוהי הנחתו המדינית והחברתית המרכזית של הרצן, והיא נכנסת מעתה לתוך זרם המחשבה ה-ראדיקאלית הרוסית כסם-נגד לתועלתנות המופרזת שמתנגדיה תלו בה תדיר כל כך. תכלית השר הוא לשיר, ותכלית החיים לחיות. הכל חורף, אבל החולף עשוי לעתים לגמול לעולה-הר-גל על כל סבלותיו. גיטה אמר לנו שאין מקום לערובה, לבטחון. האדם יכול להסתפק בהווה. אך אין הוא מסתפק. הוא דוחה את היופי, את מילוי תקוות היום, משום שהוא מבקש להשתלט גם על העתיד. זו תשובת הרצן לכל אלה, שכדוגמת מאציני או הסוציאליסטים בני זמנו חבטו קרבנות ויסורים שאין כמותם למען הלאומיות או התרבות האנושית או הסוציאליזם או הצדק או האנושות — אם לא בהווה הרי בעתיד.

הרצן פוסל זאת בכל מאודו. מטרת המאבק לחירות הוא לא החירות מחר אלא החירות כיום, חירות אנשים חיים שיש להם מטרותיהם האינדיבידואליות, מטרות שבשבילן הם נלחמים ומתים, מטרות שהן קדושות להם. להרוס את חירותם, את עסקי חייהם, למען אושר מעורפל בעתיד שאין בו ודאות ואין לנו ידיעה בו, שאי-נו אלא פרי קונטרקציה מיטאפיסית שיסודו-תיה בחול — דבר זה יש בו עוורון שהרי העתיד אינו ודאי; ויש בו חטא שכן שהוא פוגע בערכי המוסר היחידים שאנו מכירים, שכן הוא רומס תביעות אנושיות למען הפשטות — חירות, או-

כוחות רבים לאין שיעור, ובתנאים נאותים הם מתפתחים, מתפתחים פרע. עשויים הם למלא תבל, או לנפול בדרך. אפשר שייצאו בכיוון חדש. אפשר שיעמדו בדרך. אפשר שיתמוטטו. הטבע אדיש הוא לגמרי כלפי המתרחש. אבל אז, תשאל, לשם מה כל זה? חיי אדם נעשים משחק חסר-טעם. אנשים עלולים לבנות משהו באבני חצץ ועשב וחול, רק לראותו חוזר ומתפורר; ויצור-אדם יוצאים בזחילה מבין החרבות ומפלסים ומפנים מקום ובונים ביקתות-איי-זוב וקורות ושברי עמודים וכעבור מאות שנות-עמל לאין קץ הכל חוזר ומתמוטט. לא לשוא אמר שקספיר שההיסטוריה "סיפור-בדים הוא, סיפרו אויל".

על כך אשיב שהשואל כך הוא ממין אותם האנשים הרגישים השופכים דמעות כל אימת ש-נוכרים כי האדם נולד למות. להביט אל האחרית ולא אל הפעולה עצמה הוא משגה כביר. מה מועיל לפרח בפריחתו הנפלאה, או בניחוח המש-כיר, שהרי סופו לנבול? אין מועיל. אך הטבע אינו צייקן. אין הוא בז למה שהוא בן-חלוף וכל רגע ורגע הוא משיג מה שבידו להשיג. מי ימצא דופי בטבע משום שהפריחים פורחים בבוקר ול-עת ערב גוועים, משום שלא נתן לורד או לשושן את קשיות החלמיש? ואת זה העקרונ הנדוש וה-מיסכן אנחנו מבקשים להעתיק אל עולם ההיס-טוריה. החיים אין להם התחייבות להגשים את דמיונותיה ורעיונותיה של הציויליזציה. החיים אזהבים חידוש. נדיר הוא שיהיו חוזרים על עצמם. משתמשים הם בכל מקרה, בעת ובעונה אחת הם דופקים על אלף דלתות, שכמה מהן עשויות להיפתח — מי יודע?"

ושוב:

"בני-אדם יש בהם יצר לקיים כל דבר שחביב עליהם. האדם נולד ולפיכך רוצה לחיות לעולם. אדם מתקשר לאהוב ורוצה שיאהבוהו, שיאהבוהו לעולם כבראשית התגלות האהבה. אך החיים אי-נם נותנים ערובות. החיים אינם מבטיחים לא קיום ולא הנאה; אין הם ערבים להמשכם. כל רגע היסטורי מלא הוא ונהדר ושלם בתוך עצמו ולפי דרכו. כל שנה יש לה אביבה וקיצה, חורף-פה וסתוה, סופותיה ואויריה הנאים. כל תקופה חדשה היא רעננה. מלאה מתקוותיה ונושאת בקרבה את שמחתה ועצבונה. ההווה שייך לה. אך בני אדם אינם מסתפקים בכך — עליהם להשתלט גם על העתיד ויהי מה."

הוא מדבר הוא מדבר בלעג מר על אידיוליות קומוניסטיות העשויות מקשה אחת של דיכוי על "שויון הגרדום" הברברי, על "מחנות עבודת-עבדים" של סוציאליסטים כמו קאבה, על ברי-ברים הצועדים להרוס.

"מי יעשה בנו כלה? הברבריות המזדקנת של שרביט-המלוכה או הברבריות הפראית של הקומוניזם? חרב הדמים, או הדגל האדום? ... הקומוניזם ישטוף ויעבור בעולם כסופת-פרא — איום, עקוב-דמים, עוול, מהיר. מוסדותינו, כפי שניסח פרודון ברוב אדיבותו, יהוסלו. צר לי מאוד על מות הציויליזציה, אך ההמונים לא צר להם — הללו, שזו מביאה להם רק דמעות, בערות, סבל, השפלה.

הוא מלא פחד מפני המדכאים, אך הוא מלא פחד גם מפני המשחררים. הוא מפחד מפניהם משום שהם היורשים החילוניים של המתחסדים והצבועים הדתיים מתקופות האמונה; משום שכל מי שיש לו תכנית חדה וחלקה, מיטת-סדום לא-נושות בתור רפואה אחת ויחידה לכל נגיעה, סופו שיחולל מצב אשר אין יצור-אדם בני-חורין יכולים לשאתו, אנשים כמוהו המבקשים לבטא עצמם, הרוצים במרחב כלשהו לפיתוח הגנוז בהם, והמוכנים לכבד את המקוריות, הספונטאניות, ויצר הביטוי העצמי גם בוולתם. הוא קורא לזאת פטרוגראנדיזם — שיטותיו של פטר הגדול. הוא מעריך את פטר משום שהלה ניתק לפחות את כבלי הפיאודליות, גירש את חשכת הלילה של רוסיה הביניימית, ואולם ברי לו — והכרה זו העמיקה בו ככל שהזקין — כי הפטרוגראנדיזם, מנהג אטילה, מנהג הועד לבטחון ציבורי של 1792 — כל שימוש בשיטות שאב-בנין הוא אפשרות פתרונית פשוטים ונוקבים סופו תמיד אחד: דיכוי, שפיכת דמים, ותמוטה. אם היתה בדורות קודמים, תמימים יותר, הצדקה כלשהי למעשים שיסודם באמונה קנאית, שוב אין לשום אדם הזכות לפעול באופן זה אם הוא חי במאה התשע-עשרה וראה והבין מה החומר שממנו קור-צו בני-אדם — זו הריקמה הסבוכה והניפתלת של אנשים ומוסדות. הקידמה צריכה להסתגל לקצב האמיתי של התמורה ההיסטורית, לצרכים הכלכליים והחברתיים הממשיים של החברה, משום שדיכוי הבורגנות על ידי מהפיכה אלימה — ולא היה דבר בזוי בעיניו מן הבורגנות, ובפ-רט הבורגנות הפינאנסית הניקלה, החמדנית, ה-פלישתרית של פאריס — לפני שנתמלא תפקידה

שר, צדק, — הכללות קנאיות, צלילים מיסטיים, סיסמות מוסגדות.

"מדוע החירות היא רבת-ערך? משום שהיא מטרה לעצמה, משום שהיא מה שהיא. להביאה קרבן למשהו אחר פירושו פשוט להקריב קרב-נות-אדם".

זוהי דרשת-הדרשות של הרצן, ומכאן הוא מגיע למסקנתו כי אחת מפורענויות הזמן החדש היא להילכד בפח הפשטות במקום ממשויות. על כך הוא עומד ומגן לא רק כנגד הסוציאליסטים והליבראלים המערביים שבתוכם חי (ומכל שכן בפני האויב — הכמרים או השמרנים) אלא גם כנגד ידידו הקרוב באקונין, שהיה תקיף בהחל-טתו לחרחר מרידה בזרוע, שכרוכים בה עינני-יים וקרבתנות, למען מטרות רחוקות ומעורפלות. לגבי הרצן אחד מגדולי החטאים שיכול אדם לחטוא הוא לגול את האחריות המוסרית משכימו הוא לשכמו של איזה משטר סמוי מן העין בעתיד; ובשם משהו שאפשר לא יתרחש לעולם לעשות כיום תועבות אשר איש לא היה יכול להכחיש כי הן איומות ונוראות אילו נעשו לשם תכלית אנוכית כלשהי, ושאינן נראות כך רק משום שהן מקודשות על ידי אמונה באוטופיה רחוקה.

עם כל שנאתו לעריצות ולשלטון-יחיד, וביחוד למשטר הרוסי, היה הרצן משוכנע כל ימיו כי סכנות פאטאליות לא פחות צפויות מבעלי-בריתו הסוציאליסטיים והמהפכניים. שהרי היו זמנים וגם הוא, יחד עם ידידו המבקר בלינסקי, האמין באפשרות של פתרון פשוט, מעין שיטותיו של אחד סן-סימון או פרודון, פתרון כל הבעיות האנושיות על ידי סידור החיים החברתיים באורח מושכל ובאירגון בהיר וחלק. דוסטויבסקי אמר פעם על בלינסקי כי הסוציאליזם שלו אינו אלא אמונה בחיים נפלאים של "שפע זוהר שלא ייאמן, בנויים על יסודות חדשים, קשים כצור". הרצן עצמו האמין ביסודות אלה (אמנם לא באמונה פשוטה ומוחלטת), ואמונה זו התמוטטה ונהרסה כליל בשברונות השנים 1848 ו-1849 כשכל אחד מאיליו נמצא בעל רגלי-חימר, לפיכך יצא חוצץ נגד עברו שלו בחימה שפוכה:

"אנו קוראים להמונים לקום ולמגר את העריצים. ההמונים! ההמונים אדישים הם ל-חירות האישית... הם רוצים בממשלה שתמשול למענם, לא כנגדם. אך אין הם חולמים על שלטון עצמי..."

ליום או של ימי-הביניים או של הנוצרים הרא-
שונים.

מה שהוא שנא יותר מכל היה עריצותן של
נוסחאות — השתעבדותם של בני-אדם למסקנות
שהושגו על-פי עקרונות אפריוריים מסויימים,
שאינן להם אחיזה בנסיון הממשי. מטעם זה פחד
כל כך מפני המשחררים החדשים. "אילו רק רצו
בני האדם לשחרר את עצמם, תחת לשחרר את
האנושות, היו עושים הרבה מאוד למען החירות
האנושית". הוא ידע שתביעתו המתמדת ליתר
חירות אישית יש בה זרע התפוררות חברתית,
שיש למצוא את הפשרה בין שני צרכים חברתיים
גדולים — האירגון וחירות היחיד — מין אוון
רופף שישמור תחום מינימלי ליחיד לשם ביטוי
העצמי. הוא מכריז שאחת הסכנות הגדולות לחב-
רה שלנו היא שהיחיד יאולף וידוכא ללא פניה
על ידי אידיאליסטים בשם אהבת הזולת, בשם
המאמצים להביא אושר לרבים. המשחררים הח-
דשים סופם אפשר שיהיו דומים לאינקוויזטורים
מלשעבר, שהעלו המוני אנשים חפים מפשע,
ספרדים, הולנדים, בלגים, צרפתים, איטלקים על
מדורות האוטו-דאפה, ואחר כך "הלכו הביתה
בשלוה, במצפון טהור, בהרגשה שעשו חובתם,
כשרית בשר האדם החרוך בנחיריהם".

"הבה נעודד את האיגואיזם תחת אשר ננסה
לדכאו, דבר שהוא ממילא בלתי אפשרי. האנו-
כיות אינה חטא. האנוכיות נוצצת בעינה של ה-
חיה. היא פראית, אגוצנטרית ומשובבת. בעלי
המוסר מרעימים דרשותיהם נגדה, תחת לבנות
על יסודותיה. מה שבעלי המוסר מכחישים הוא
המצודה הגדולה הפנימית של כבוד האדם. מבק-
שים הם לעשות את האנשים בעלי-בכי, סנטי-
מנטאליים, חלושים, חביבים, מתחננים להיעשות
עבדים. אך לעקור את האנוכיות מלב האדם הוא
לגזול ממנו את עקרונות חייו, את השאור והמלח
של אישיותו. למזלנו אין הדבר הזה אפשרי. ודאי
שגילוי העצמיות במלואה יש בו לעיתים משום
התאבדות. אי אפשר לך לעלות במדרגות שצבא
צועד ויורד בהן. דבר זה עושים עריצים, שמר-
נים, שוטים ופושעים. בלי אהבת-הזולת הרי אנו
אורגנ-אוטנגים, אבל בלי אנוכיות אין אנו אלא
קופים מאולפים".

הבעיות האנושיות מורכבות הן יותר מדי בש-
ביל פתרונות פשוטים. אפילו הקהילה הכפרית
ברוסיה, שבה האמין הרצן אמונה עמוקה וראה
בה "כלירעם", משום שסבור היה כי האיכרים

ההסטורי, יביא רק לידי כך שרוח הבורגנות
והצורות הבורגניות יוסיפו ויתקיימו במשטר ה-
חברתי החדש. "אי אפשר לבנות בתים לאנשים
בני-חרוין מחמרים שנועדו לבתי-כלא". ומי
יאמר כי מהלך ההיסטוריה הוכיח שטעות היתה
בידי הרצן?

ז.

שנאתו לבורגנות עזה היא, אך אין הוא רוצה
בהתנגשות אלימה. אפשר שאין ממנה מנוס, אך
הוא חושש מפניה. הבורגנות נראית לו כאוסף
של דמויות נוסח פיגארו, אך פיגארו שהשמינו
ועשו חיל. במאה השמונה-עשרה, הוא אומר, היה
פיגארו לובש בגד-שרד — אמנם סימן השתעב-
דות, ובכל זאת הרי זה דבר שונה, וניתן להפריד,
מעורו; העור הוא לפחות עורו של יצור-אדם
מפרכס ומרדני. אבל כיום ניצח פיגארו. פיגארו
נעשה מיליונר. הוא שופט, מצביא ראשי, נשיא
הרפובליקה. פיגארו מושל עכשיו בכיפה, ואבוי
— בגד-השרד שוב אינו בגד-שרד גרידא. שוב
אין להסירו; הוא נעשה חלק מעורו, מעצמו
ובשרו.

כל מה שהיה דוחה ומשפיל במאה השמונה
עשרה, שכנגדו התריסו אצילי המהפכנים, הושור
לתוך עצם ריקמתו של מעמד-הביניים שיצוריו
הקטנוניים שולטים בנו עכשו. ובכל זאת עלינו
לחכות. פשוט לכרות את ראשיהם, כפי שביקש
באקונין, דבר זה עשוי להביא רק עריצות חדשה
ועבדות חדשה, שלטון מיעוט מרדני על הרוב,
או גרוע מזה, שלטון הרוב — רוב העשוי מיק-
שה אחת — על המיעוט, לשלטון אשר ג'ון
סטיוארט מיל קרא לו, בצדק לדעת הרצן, הבי-
נוניות המקובצת.

ערכיו של הרצן ברורים וגלויים: הוא אוהב
רק סיגנון אנשים בני-חרוין, רק מה שהוא גדל-
לב, נדיב, נטול-חשבונות. הוא מעריץ עצמאות,
גאווה, התנגדות לעריצים; הוא מעריץ את פוש-
קין משום שהיה ממרה; הוא מעריץ את לרמונ-
טוב משום שהעיו לסבול ולשנוא; הוא אפילו
מקבל בברכה את הסלאופילים, מתנגדיו הריאק-
ציוניים, משום שלפחות תיעבו את המרות, משום
שלפחות לא היו מוכנים לתת דריסת רגל לגרמ-
נים. הוא מעריץ את בלינסקי משום שהוא אינו
ניתן לשחיתות, ומשום שהגיד את האמת נוכח
הלגיונות הערוכים של המרות הפוליטית והאק-
דמית של הגרמנים. הדוגמות של הסוציאליזם
נראות לו מחניקות לא פחות מאלו של הקאפיטא-

של הרומן הרוסי, קריקטורה קודרת, אגוצנטרית במידה חולנית, אבל אין זה כך. כי הוא מיוסד על תיאור דק ומדוייק, ולעתים מעמיק, של המצב הפסיכולוגי שאין לגשת אליו בגישתו של אחד סטנדאל, בשיטתו של אחד פלובר, בהבחנתה ה"מוסרית" ובעמקותה של אחת ג'ורג' אליוט, משום שהללו ספרותיות הן יותר מדי, שאובות מרע" יונות קבועים או דוקטרינות מוסריות ואינן מת-אימות לתוהו-ובוהו של החיים.

ט.

ביסוד השקפתו של הרצן (וגם של טורגנייב) היא ההנחה על מורכבותן ואי-נפתרותן של בע"יות מרכזיות על ידי מכשירים מדיניים או סוצי-ולוגיים. אך ההבדל בין הרצן וטורגנייב הוא זה. טורגנייב בעומק הוויתו הוא מסתכל קריר, לועג במקצת, המביט על הטראגדיות שבחיים ממרחק-מה; פוסח הוא בין נקודת-תצפית אחת לחברתה, בין תביעות החברה לתביעות היחיד, בין תביעות האהבה לתביעות חיי יום יום, בין מידת הגבורה לספקנות ריאליסטית, בין מוסרו של המלט למור-סרו של דון קיחוט, בין הצורך לאירגון מדיני יעיל לבין הצורך לביטוי עצמי של היחיד. תלוי ועומד הוא במצב של חוסר-הכרעה נעים, של מ-לנכוליה אהודה, אירונית, נקיה מציניות וסנטי-מנטליות, כנה ובלתי מתחייבת. טורגנייב לא הא-מין אמונה שלמה ולא כפר כפירה גמורה באל-הות, אם אישית ואם בלתי-אישית; הדת היא בשבילו מן התבלין שבחיים, כמו האהבה, או הא-נוכיות, או רגש ההנאה, חביב עליו להישאר במצב ביניים זה, להתענג על חוסר רצונו להא-מין. משום שעמד מן הצד והיה מתבונן בשלות, אפשר היה לו ליצור יצירות ספרות גדולות, מלוטשות ומחוטבות, סיפורים הכתובים מתוך שלווה שבמבט לאחור, שיש בהם התחלות, אמצ-עים וסופים בנויים היטב-היטב. הוא הפריד את אמונתו מעל עצמו; לא דאג בתור בן אדם דאגה עמוקה לפתרונות; הוא ראה את החיים מתוך קרירות מופלאה, שהעבירה על דעתם את טולס-טוי ואת דוסטויבסקי, וכך השיג פרספקטיבה מעולה של אמן.

הרצן, לעומת זאת, דאג יותר מדי. הוא ביקש פתרונות לעצמו, לחייו האישיים. הרומנים שלו היו נסיונות-כשל, בלי ספק, ואולם רשימותיו האבטוביוגרפיות, כשהוא כותב בגילוי-לב על עצמו ועל נדודיו, על חייו באיטליה, בצרפת, ב-

ברוסיה לא נוגעו בנגיעהם העירוניים, המעוותים, של הפרולטריון האירופי ושל הבורגנות האי-רופית — אפילו הקהילה הכפרית סופה לא שמ-רה, כפי שהוא מעיר, את רוסיה מעבדות. החופש אינו לטעמו של הרוב — רק לטעמם של המש-כילים. אין שיטות שערובתן בצדן, אין דרכים בטוחות לרוחה חברתית. עלינו לנסות ולעשות כמיטב יכלתנו; ויתכן תמיד שניכשל.

ח.

אכן זה עיקר מחשבתו של הרצן, שבעיות-היסוד אולי אינן ניתנות לפתרון כלל, שכל הניתן לעשות הוא לנסות בפתרון, אלא שאין ערובה להשגת אושר או חיים מושכלים בתחום היחיד והציבור אם על-ידי פרוגרמות סוציאליסטיות ואם על-ידי כל תכנית אנושית שהיא. צירוף מופלא זה של אידיאליזם וספקנות — שאינו שו-נה, עם כל עוזו, מן הגישה של אראזמוס, מונטין, מונטסקייה — עובר כחוט השני בכל כתביו. הרצן כתב רומנים אבל הם לא עמדו בתמורות הזמן, משום שלא היה רומניסטן מלידה. ספוריו נופלים בהרבה מסיפורי ידידו טורגנייב, אבל יש להם דבר-מה משותף עמם. שהרי גם ברומנים של טורגנייב אתה מוצא שהבעיות האנושיות אינן גדונות כאילו הן ניתנות לפתרון. באזארוב ב"אבות ובנים" סובל ומת; לאורצקי ב"קן אציל-לים" מושאר בחוסר-ודאות מלאנכולי בסוף ה-רומן — לא משום שלא נעשה משהו שאפשר היה לעשותו, לא משום שיש אישהו פתרון אשר מי-שהו לא נתן דעתו עליו או סירב להיזקק לו, אלא משום שכדברי קנט, "מן העץ המפותל של הא-נושות לא נעשה דבר ישר מעולם". כל דבר הוא במקצת בעטין של מסיבות, במקצת בעטיו של האופי האישי, במקצת בעטיו של טבע החיים עצמם. על כך יש לעמוד, זאת יש להגיד, וזולות היא, ולפעמים פשע, להאמין כי פתרונות של קיימא הם בגדר האפשר תמיד.

הרצן כתב רומן ושמו "במי הקולר תלוי" על דבר משולש טראגי טיפוסי, שבו אחד "האנשים המיותרים" מתאהב בגברת מעיר-שדה הנשואה לגבר בעל-מידות, אידיאליסטי אך משעמם ות-מים. אין זה רומן טוב ועלילתו אינה ראויה שנח-זור עליה, אך הנקודה העיקרית והטיפוסית להרצן היא שהמצב מעיקרו אינו ניתן לפתרון. המאהב לבו נשבר, האשה נופלת למשכב וכנראה תמות, הבעל הוגה בהתאבדות. הדבר נשמע כקריקטורה

מכל מלכיתם, ותחיל החונק את צווארי עכשו יח-
נוק עוד מעט את כולכם". משפטים כוללניים
מסוג זה, תשפכות-זעם אלה נגד אומות ושכבות
שלימות, אופייניים הם להרבה מן הסופרים הר-
סים בתקופה זו. לעתים הם מוגזמים, חסרי ביסוס
וצידוק, אך הם ביטוי נאמן לתגובה וזעמת כלפי
הווי מדכא, ולחזות מוסרית כנה ואישית ביותר
שלא נס ליחה עד היום.

י.

אפיקורסות זו כלפי פתרונות סופיים, וההנאה
הגלויה בניתוח אלילים וגואלים למיניהם, עשו
את הרצן לבלתי מחובב על הקנאים שבכל המח-
נות. בזה היה דומה לידידו הספקני טורגנייב,
שלא יכול ולא רצה לכבוש את יצרו להגיד את
האמת, ככל שתהא "בלתי מדעית" ובלתי מתי-
שבת עם מערכת רעיונות נאורים המקובלת על
הרבים. אף אחד משניהם לא קיבל את ההשקפה
כי עמידתו לימין הקידמה או המהפיכה מטילה
עליו חובה קדושה להשתיק את האמת, או להע-
מיד פנים שהאמת היא פשוטה יותר ממה שהיא
בפועל ממש, (או שפתרונות מסוימים הם אמנם
בגדר המעשי, אף שאין הדבר מתקבל על הדעת)
רק משום שדיבורים אחרים עשויים לסייע לאויב.

ריחוק זה מן המפלגה ומן הדוקטרינה, והנטייה
להביע דעות עצמאיות ואף מקניטות, הביאו ביי-
קורת קשה על ראשם של הרצן וטורגנייב כאחד,
והקשו את מעמדם. בשעה שכתב טורגנייב את
"אבות ובנים" התקיפוהו מימין ומשמאל כאחד,
משום שאף אחד משני המחנות לא ידע עם איזה
מהם הוא נמנה. חוסר-הכרעה זה הרגיו ביחוד
את האנשים הצעירים "החדשים" ברוסיה, שהת-
קיפוהו במרירות על היותו ליברלי מדי, תרבותי
מדי, אירוני מדי, ספקני מדי, על היותו מערער
את האידיאלים הנאצל על ידי פסיחה מתמדת
בין רגשות ונטיות פוליטיות, על ידי בדיקה עצ-
מית מופרזת, על-ידי אי התחייבות ואי הכרות
מלחמה על האויב, על ידי התחמקות מתמדת
ובגידות קטנות. איבתם היתה מכוננת אל כל
"אנשי שנות הארבעים", וביחוד אל הרצן שנחשב
לנציגם המובהק והחזק ביותר. תשובתו לטי-
רוויסטים הצעירים והקשים של שנות הששים
אופיינית במאוד. המהפכנים החדשים התקיפוהו
על אהבתו הנוסטאלגית לסגנון חיים ישן, על
היותו אציל נעים-הליכות, על היותו עשיר, על
היותו יושב בלונדון ומסתכל במאבק המהפכני

שויצריה, באנגליה, יש בהן ישרות תוססת, הר-
גשת-מציאות ויניקה מכלי ראשון, ששום סופר
אחר במאה התשע-עשרה לא זכה להן. זכרונותיו
הם פרי גניוס ביקורתי ותיאורי, מחונן בכוח
התגלות עצמית גמורה, שרק אישיות בעלת דמ-
יון להפליא, מתרשמת ומגיבה בלי הרף, בעלת
חוש יוצא מן הכלל לנאצל ולמגוחך, בעלת חופש
נדיר מדוקטרינה והבילות, רק היא יכולה להגיע
אליו. ככותב זכרונות אין דומה לו. רשימותיו
על אנגליה, ליתר דיוק על עצמו באנגליה, טובות
הן משל היינה או טאן. הוא מצייר בחיות מפ-
ליאה את השופטים האנגלים היושבים בדינם
של קושרים חתרנים זרים, מצייר דיוקנאות של
גולים גרמניים הבזויים בעיניו, מהפכנים איטל-
קים ופולנים שהוא מתפעל מהם, משרטט את
החילוקים שבין האומות, בין האנגלים והצרפתים,
שכל אחת מהן חושבת עצמה לאומה הגדולה שב-
עולם, שאף אחת מהן אינה מוותרת כמלוא נימה
ואינה רוצה להבין את האידיאלים של רעותה;
הצרפתים על חמדנותם, צלילותם, הפצם-להש-
כיל, גניהם הפורמליים הנאים, לעומת האנגלים
על בדידותם והרומנטיות הכבושה בהם, וכל הר-
תפרחת הסכוכה של מוסדותיהם הקדומים, הבל-
תי-הגיוניים אך התרבותיים והאנושיים במידה
עמוקה. והרי הגרמנים הרואים עצמם, כך הוא
אומר, כראות פרי פחות-ערך על אילן שהאנגלים
הם פירות-הילולים שלו, והם באים לאנגליה
וכעבור שלושה ימים אומרים "יאס" במקום "יא"
ו"אל" במקום שאינו מן הענין. אכן, למען הגר-
מנים שמרו גם הוא וגם באקונן את היצייהם
השנונים ביותר, לאו דוקא מתוך סלידה אישית
אלא משום שהגרמנים נראו להם כסמל כל דבר
שהוא בורגני ועיר, צר-מוח, פלישתרי, זו הע-
ריצות הנאלחת של סרג'נטים אפורים, קטנוניים,
שהיא מעוררת גועל מבחינה אסתטית יותר מן
העריצויות המפוארות והנדיבות של הכובשים
הגדולים בהיסטוריה. "אצלנו", אומר הרצן, "ה-
עבדות היא אריתמטית. מתי-מספר אנו יותר מדי
מלהתנגד לכוח המכריע, המוחץ, של המשטר
הצארי. ואולם העבדות הגרמנית היא אלגבראית.
היא חלק מעצם הנוסחה של נפשותיהם, ששום
דבר אינו יכול לעקרה". כהד לכך הם דברי בא-
קונין כעבור עשור-שנים: "כשאומר אנגלי או
אמריקני "הנני אנגלי" או "הנני אמריקני", הרי
כוונתו לומר "הנני אדם בן-חורין"; כשאומר גר-
מני "הנני גרמני" כוונתו לומר "מלכי כוח גדול

הגדול שכתבה הספרות הרוסית נגד החיים הרוי-סיים" אינו דורש פלישתרות חדשה במקום היש-נה. "עצב, ספקנות, אירוניה, שלושת המיתרים בנבל הרוסי" קרובים יותר למציאות מן האופטי-מיזם הוול וההמוני של המאטריאליסטים החד-שים.

יא.

שמירת החירות האישית, זו תכליתה של מל-חמת-הגרילה שעשה, כפי שכתב פעם למאצ'יני, משחר נעוריו. אך הדבר שעשה אותו יחיד במינו במאה התשע-עשרה הוא המורכבות של חזונו, מדת הבנתו את סיבותיהם וטיבם של אידיאלים מנוגדים, שהם פשוטים ויטודיים יותר משלו. הוא הבין כיצד נולדים ראדיקאלים ומהפכנים; ועם זה תפס את התוצאות המפחידות של תורותיהם. הוא חש וגם אהד את הדבר אשר נתן ליעקבינים את גדולתם החמורה והגשבה ושיווה להם פאר מוסרי שהעלה אותם מעל אפקו של אותו עולם ישן, שהוא מצא בו חן רב כל כך ושהם הרסוהו בלי רחם. הוא הבין היטב את המצוקה, הדיכוי, את זעקת-השבר של האוכלוסיה בימי המשטר שהיה, ובה בשעה ידע כי העולם הישן אשר קם לנקום את העוול סופו שיגיע לסילופים והגזמות משלו וידחף מיליוני בני אדם להשמדה הדדית חסרת-תועלת. חוש המציאות של הרצן — ביחוד הרגשתו לגבי צורך המהפיכה, ומהיר המהפיכה — יחיד הוא בדורו, ואולי בכל הדורות. תחושתו לגבי הבעיות המוסריות והמדיניות החיוניות של זמנו היא חריפה ומוחשית הרבה יותר משל רוב הפילוסופים המקצועיים במאה התשע-עשרה. הר-צן היה פובליציסט ומסאי, שגירסת-נעוריו ההג-ליינית לא השחיתה אותו; הוא לא קנה לעצמו טעם במיונים אקדימיים: היתה לו הבחנה יחידה במינה בטיבם הפנימי של מעמדים חברתיים ומדיניים, ועמה כושר ניתוח והרצאה מופלא. לפיכך ניתן לו להבין ולהסביר ולטעון את כל הטענות האמוצינוליות והרוחניות למהפיכה אלי-מה, להנחה כי זוג נעלים יש לו חשיבות יותר מכל מחזות שקספיר (כפי שאמר פעם בעינדא דריטוריקה המבקר ה"ניהיליסטי" פיסארב), ל-פסילת הליבראליזם והפרלמנטריוז שהציעו לה-מונים סיסמות ובחירות, בעוד שהללו צריכים למוזן, מחסה, מלבוש; והוא הבין את ערכן האס-טיטי ואף המוסרי של תרבויות המיסודות על העבדות, ששם מיעוט יוצר מלאכות-מחשבת אלו-היות, ורק מתי-מספר יש להם החופש והבטחון

הרוסי מרחוק, על היותו בן דור שהירבה שיחה פילוסופית בטרקלינים בעוד שסביבו מצוקה וזו-המה, מרידות ועוול; על שלא ביקש ישועה בע-בודה רצינית, גופנית, כגון חטיבת עצים או עש-יית זוג מגפיים, משהו "מוחשי", כדי לזהות עצמו עם ההמונים הסובלים, במקום לקשור שיהות גור-עזות שאין להן סוף בטרקליניהם של מטרונות עשירות בחברת אנשים צעירים בני-טובים ומש-כילים — על ששקע בבקשת מפלט ובהתפנקות, ובעזרוון כלפי זועות העולם ומצוקותיו.

הרצן הבין למתנגדיו, אך סירב להתפשר. מה יעשה, הוא אומר, ואינו יכול להעדיף את הוזהמה על הנקיז, את החומרה והאלימות על ההגינות והיופי והנחוחות, פרוזה ושירה גרועה על ספרות טובה. על אף הציניות וה"אסתטיציזם" שקושרים לו מסרב הוא להודות שרק נבלים יכולים לפעול, שכדי להגיע למהפיכה אשר תשהרר את האנושות ותעדן את החיים צריך אדם להיות מוזהם, בלתי מסורק, אלים וגס-רוח, ולרמוס ברגלים כל מידות תרבות וזכויות-אנשים. אין הוא מאמין בזאת, ואין הוא רואה סיבה להאמין בזאת.

אשר לדור המהפכנים החדש, הרי לא צמחו הללו בחינת יש מאין:

"אשמחנו הם, אנו הולדנו אותם, על ידי די-בורינו הריקים בשנות הארבעים. אלה הם הא-נשים שבאו לנקום נקמת העולם בנו... זו הע-גבת של תשוקותינו המהפכניות... הדור החדש יאמר לדור הקודם: אתם הייתם צבועים, אנו הננו ציניקים; אתם דיברתם כבעל-מוסר, אנו נדבר כנבלים; אתם התנהגתם באדיבות עם ה-עליונים מכם, ובגסות עם הנמוכים מכם, אנו נתנהג בגסות עם כולם. אתם התרפסתם בלי יר-את-כבוד, אנו נתרוצץ ונדחף ולא נבקש סליחה". הבריונות המאורגנת, עיקר כוונתו לומר, לא תפתור כלום, אם לא תישמר התרבות — ההבחנה בין טוב לרע, בין נאצל לנקלה — אם לא יהיו אנשים מעטים, גם קפדנים וגם אמיצים, והם בני-חורין לומר את אשר עם לבם, שאינם מק-ריבים חייהם על איזה מזבח גדול, אלמוני, ומש-קיעים עצמם בתוך המון עצום אפור של ברבריות וצועדים להרוס — מה כל טעמה של המהפיכה? אפשר שזו תבוא, בין אם אנו רוצים בה בין אם אין אנו רוצים בה. אך למה נברך, ואפילו נעודד, את נצחונם של הברברים, אשר יסלקו את העולם הישן ורק יניחו אחריהם עיי-חרבות ושברון-לב, שמהם תצמח רק עריצות חדשה? "כתב-התביעה

כמלאכת-מחשבת עמוקה וחיה, שהיא יסוד זכותו של הרצן לאלמוות. יש לו להרצן גם זכויות אחרות: השקפותיו המדיניות והחברתיות מקוריות הן ביותר, ולו רק משום שהוא היה אחד המעטים מאוד בזמנו שדחו מבחינה עקרונית כל פתרונות כלליים, ותפסו, כהוגים מעטים מאד מאז ומעולם, את ההבחנה החיונית בין מלים שהן על אודות מלים ובין מלים שהן על אודות אנשים ודברים בעולם הממשי. אף על פי כן הרי עיקר השארת-נפשו היא כסופר. האבטוביוגרפיה שלו היא אחת ממצבות-הזכרון הגדולות לגניוס הספרותי וה-פסיכולוגי הרוסי, הראויה לעמוד בצד הרומנים הגדולים לטורגניב וטולסטוי. כמו "מלחמה וש-לום", כמו "אבות ובנים", גם היא לוקחת לבו של הקורא, ואם אין היא ניתנת בתרגום גרוע, הריהי בלתי מיושנת, אינה ויקטוריאנית, אלא חיונית ובת-זמננו בהרגשתה במידה מפליאה.

אחד מיסודות הגניוס הפוליטי היא תחושת התהליכים והתכונות בחברה בעודם בעוברם, ב-עודם בלתי גראים לעין בלתי מזויינת. הרצן היה מחונן ביכולת זו במידה מעולה, אלא הוא חזה את המהפך המתקרב לא מתוך ההתלהבות האכזרית של מארכס או באקונין ולא מתוך ההרחק הפסימיסטי של בורקהארדט או טוקוויל. כמו פרודון סבור היה כי הרס החירות האישית אינו רצוי ואינו בלתי-נמנע, אך שלא כמותו, חשב כי קרוב לודאי שיבוא, אם לא תימנע הסכנה במא-מץ אנושי מכוון, המסורת החזקה של הומאניזם חירותני בתוך הסוציאליזם הרוסי, שהוכחה ו-הובסה רק באוקטובר 1917, יסודה בכתביו. הני-תוח שהוא ניתח את הכוחות הפועלים בזמנו, את היחידים שבהם נתגלמו, את הנחת-האב המוסרית של אמונותיהם ודיבוריהם, ואת עקרונותיו שלו עצמו, ניתוח זה עודנו עד עצם היום הזה אחד מכתבי-הקטיגוריה הנוקבים והמרעישים והעזים ביותר מבחינה מוסרית כלפי הרעות הגדולות, שהצמיחו פרין הבשל בדורנו.

העצמי, הדמיון והכשרונות לצור צורות-חיים שתעמודנה ותתקיימנה, להקים מפעלים שיבלו את הריסות הזמן.

דו-ערכיות מופלאה זו, פסיחה זו בין ההתיצ-בות הזועמת לימין המהפכה והדימוקרטיה ובין התקפות עזות על מהפכנים בשם היחיד בן-החור-רין; הגנת דרישות החיים והאמנות, ההגינות האנושית, השוויון והכבוד עם לימוד סניגוריה על חברה שבה בני אדם לא ינצלו וירמסו זה את זה בשם הצדק או הקידמה או התרבות, או הדימו-קרטיה, או איזו הפשטה אחרת — מלחמה זו בשתי חזיתות ויותר, בכל אשר יקומו ויצמחו אויבי החופש — כל אלה עושים את הרצן לעד הריאליסטי והרגיש והמשכנע ביותר לחיים החבר-רתיים והבעיות החברתיות של תקופתו. מתת רוחו הגדולה ביותר היא זו של הבנה ללא סייג. הוא מבין ערכם של האידיאליסטים הרוסים "ה-מיותרים" של שנות הארבעים משום שהם בני-חורין ושובי-לב מבחינה מוסרית, משום שהם החברה בעלת-הדמיון והספונטאנית, המחוננת ו-המענינת ביותר אשר הכיר מעולם. עם זאת הוא מבין את ההתרסה כנגדה מצד הראדיקאלים הצ-עירים הנרגזים, הרציניים והמתמרדים, הסולדים ממה שנראה להם כפטופט עליו וחסר אחריות בחוג של מבלי-עולם אריסטוקרטיים, שאינם מש-גיחים בהתמרמרות הגוברת בקרב המון איכרים מדוכאים ופקידים נמוכים שבאחד הימים יטא-טאו אותם ואת עולמם בנחשול אחד של משטמה עזה, עיוורת אך מוצדקת שהמהפכנים האמיתיים מצויים ועומדים להמריצה ולכוונה. הרצן הבין את הניגוד הזה, והאבטוביוגרפיה שלו מקנה לנו את הרגשת המתוחות בין יחידים למעמדות, אי-שים ודיעות, הן ברוסיה והן במערב, בחיות ובדיוק להפליא.

הספר "העבר שלי, וההורים" אין תכלית אחת והנחה אחת שולטת בו; מחברו אינו משועבד לנוסחה או דוקטרינה פוליטית, ולפיכך עמד